

Können wir dem Fräulein etwas zu essen geben.

„Nein“ sagte die Nonne „ausgeschlossen“

Бизлер кызга жеуге бир нәрсе берсек бола ма?

«Як» деди монахия, «қадаған етилген»

Модаль сөзлер гәпте гәп ағзасы хызметин атқарады.

Олар көбинесе гәптің басында, ортасында, ақырында турыуы мүмкін

„Neuigkeiten?“ fragte Professor Kreuzkamm streng.

„Jawohl, Herr Professor“ sagte Martin (E. Kastner).

«Жаңалықлар» деп сорады профессор Краузкамм катан түрде.

«Ауа, әлбетте профессор» - деди Мартин.

Ist er Jude?

„Er, glaube ich nicht. Seine Frau **wahrscheinlich**. Ich kann übrigens nicht anders sagen, als das es sehr angenehme und feine Leute sind“ (T.Mann).

«Ол еврей ме», мен исенбеймен, **бәлким** оның хаялы. Мен олар жүдә мұлайым жақсы адамлар дегеннен басқа хеш нәрсе айталмайман.

Модаль рәуиши сыпатында:

„Leider“ durfte ich bei dem nächsten Mal nicht mitsingen (H.Fallade). «**Тилекке қарсы**», мен келеси мәртебе бирге қосық айта алмадым.

Гәптің ажыратылған бір бөлеги болып:

„Kann es los gehen?“ fragte der Hase.

„Jawohl“ erwiderte der Igel (B.Grimm).

«Басласақ бола ма?» деп сорады қоян.

«Ауа, **әлбетте**» деди кірпитикен.

Бір сөзден дүзілген гәп болып та ушырасады, бірақ олар сорауға жууап есапланбайды.

„Machst du das immer?“

„Ja“ (G.Gorlich).

Гейпара ұақытлары айтылған пикирдің әхмийетин күшейтип көрсетіу ушын қайталанған түрде қолланылады.

„Nein, nein sagte sie leise als stelosliess“ lass mich bitte – ich bin so müde, dass ich sterben möchte (H Böll).

«**Як, як**» деди ол әсте», ол оны босатқан ұақытта – мәрхәмәт мени қой, мен сондай шаршадым, өлейин деп

Әдебиетлар

1. Admoni W. Der deutsche Sprachbau. -M - L.: 1966.

2. Авторлар жәмәәти. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. –Нөкис: 1994.

3. Moskalskaja O. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. -M.: 1975.

4. Schendels E. Deutsche Grammatik. – M.: 1998.

РЕЗЮМЕ

Мақолада киёсий аспектда немис ва қарақалпақ тилларидаги модал сўзлар урганилған. Конкрет мисоллар асосида модал сўзларнинг семантик хусусиятлари кўриб чиқылған. Тадқиқот нәтижасида қиёсланған тилларда модал сўзларнинг ўхшаш ва фарқли хусусиятлари очиб берилған.

РЕЗЮМЕ

В статье изучаются модальные слова в немецком и каракалпакском языках в сопоставительном аспекте. Рассматриваются семантические особенности модальных слов на основе конкретных примеров. В результате исследования были выявлены сходные и отличительные признаки модальных слов в двух сопоставляемых языках.

SUMMARY

The article is devoted to the study of modal words in the German and Karakalpak languages in the comparative aspect. The authors study the semantic peculiarities of modal words on the basis of concrete examples. In the result of the investigation there were defined the common and distinguishing features of modal words in two comparing languages.

ҚАРАҚАЛПАҚ НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАРЫНДА ЖЫЛҚЫ АТАМАЛАРЫНЫҢ КВАНТИТАТИВ-ТИПОЛОГИЯЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИГИ

Е.Искендерова - таяншы докторант

Әжиянғаз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: қарақалпақ мақоллари, чорвачилик лексикаси, отларға доир сўзлар.

Ключевые слова: каракалпакские пословицы, животноводческая лексика, слова относящиеся к названиям лошадей.

Key words: Karakalpak proverbs, cattle breeding vocabulary, words denoting names of horses.

Қарақалпақлар турмысында жылқы ерте ұақытлардан баслап үлкен әхмийетке ийе болған.

Кейинги ұақытта жылқышылық атамалары бойынша илимий мақалалар, илимий жумыслар жазылды.

Бул бойынша Қ.Пахратдинов өзинің кандидатлық диссертациясының жылқышылыққа арналған бөлиминде жылқыны ең алды менен Алтай тауынан Дунай дәрйясына дейинги жерди мөканлаған көшпели руу-тайпалар қолға үйретип, шаруашылыққа пайда-

турыппан.

Басы тасқа урылып қайтса, оннан үмитленген атана, ел журтқа не бети менен барады. **Як-як** ол жақлайды, әлбетте жақлап, жарық жүз бенен ауылына қайтады (М.Атажанов).

Улыұмаластырып айтқанда, немис хәм қарақалпақ тиллердеги модаль сөзлердің арасында төмендегидей ұқсаслықларды көриўге болады:

1. Немис тилиндеги мәниси бойынша модаль сөзлердің барлық түрлери қарақалпақ тилинде де ушырасады.

2. Салыстырылып атырған еки тилде де модаль сөзлер менен рәуишлер арасында ұқсаслықлар бар.

Соның менен бирликте айырмашылықларды да атап өтиў мүмкін:

1. Мәжбүрийликти билдириўши компонентлик модаль сөзлер немис тилинде ушыраспайды, олар немис тилине модаль фейиллери арқалы берилип, тийкарғы фейилдің атауыш формасы менен қолланылып, баянлауыштың бир формасы сыпатында көриледі.

„Du **sollst** es toten und mir Lunge und Leber zum Wahrzeichen mitbringen“ (B.Grimm. Aschenputtel).

«Оны сол жерде өлтириўиң **керек**, және соның дәлили сыпатында оның өкпе хәм бауырын алып келип көрсетесен».

2. Қарақалпақ тилинде айырым модаль сөзлер сөз жасаушы аффикслерди қабыл етеди (-сыз, -сиз, -ша, -ше).Көплеген модаль фейиллер тартым, сеплик, бетлик формаларында қолланылады.

Ҳақыйкатында да (сеплик формасы) патша қызының сақшылары бизлерди шынар дәрғайына жолатпауы мүмкін (С.Пиржанов).

Соның менен бирге тиллерди салыстырып үйреніу, теориялық материалларды толық өзлестириўге, алған билимлерин әмелиятта дурыс пайдаланыўға мүмкиншилик туўдырады хәм оқыўшыларға тил материалларын жақсы өзлестириўине жәрдем берип қоймастан, оқытыўшыларға методикалық мәселелерди түсиниўди аңсатластырады.

Әдебиетлар

Жылқылар турмысымыздың барлық тарауларында шаруашылық, дийқаншылық, әскерий, транспорт, азық-ауқат жетистириу үшін пайдаланылған. Әсиресе, ер азаматлар үшін жылқы жақын сериги, хәтте өмирлик жолдасынан кейинги ең жақын досты есапланған. Бунның дәлилин ата-бабаларымыз дәретип кеткен қарақалпақ фольклорлық шығармалары болып табылады.

Мысалы:

Ат, тоны бар кисиниң,
Той-жыйынға барысы бар,
Ул, қызы бар кисиниң,
Қудалыққа барысы бар.[3:38]
Арғымақ атқа оқ тийсе,
Ябыдай болып тууламас.[3:38]
Айғырды неден қойсаң
Атты да соннан минесең.[3:39]
Тұлпардың үйири бир болса да
Отлауы басқа. [3:40]
Қойлы бай қурлы бай,
Жылқылы бай сылдыр бай. [3:41]
Жорға минген жолдасына қарамас. [3:44]
Байтал шауып бәйги алмас. [3:55]
Бедеу аттың жорғалағаны айып,
Тазы ийттиң үргени айып. [3:55]
Ат болатын **тай жылқыға** үйир,
Адам болатуғын бала қонаққа үйир.[3:56]
Жалғыз болсаң түйе сақла
Жарлы болсаң **бийе** сақла. [3:57]
Ябы да болсам **буұданман**.
Сәтлі күни туғанман. [3:57]
Ешек өзін төмен демес **бедеу**ден.
Егер сата қойсаң базарында беллиди. [3:58]
Тәп бергенде **тай** озар,
Табаны қызса ат озар. [3:59]
Қулындаған бийеден
Қудықтағы суу қалмас. [3:61]

Бедеу -Аравиядан алып келинген туқымлық ат. Бунның әреби ат деп те атайды. 1.**Ат**- үш жасардан кейинги ұақты усылай аталады. 2.**Жылқы**-жумыс, көлик үшін пайдаланатуғын түри. 3.**Айғыр**- ат еркек болса «айғыр» деп аталып, ол атама ғуаннан кейинги дәуиринде усылай аталады. 4.**Тұлпар**-халық дәстанларында батырлар минетуғын қанатлы ат. Қуұса жететуғын, қашса қутылатуғын ең жүйрик ат. 5.**Тай**-атамасы жылқыға байланыссыз қолланылып, бул оның, қулын -қулыншақ деп аталғаннан кейинги ұақтында тай-тайыншақ болып, алты айдан еки жасқа дейинги аралыққа айтылады. 6.**Ябы**- қазақы аттың түри. Бул аттың қуырық жалы – көк пәслеу, бақайлары келтелеу болады. Жумысқа қосылатуғын аттың түри екенлигин билдиреди. 7.**Қулын**- бийениң жаңа тууылғаннан баслап бир жасқа (он айға) дейинги төли. Қулынды еркелетип «кулыншақ» деп те атайды. 8.**Бийе**-тууатуғын ана жылқы. 9.**Буұдан** - еки түрли туқымлас атлардың шағылысыуынан пайда болған қоспақ ат.

I	Лs/f	Fi	Fi*
1	2	3	4
1	Ат-3	49	53
2	Аты -3	3	56
3	Атым-3	3	59
4	Атың -3	4	63
5	Атыңды-3	1	64
6	Атлы-3	3	67
7	Атлының -3	2	69
8	Атлынықи -3	1	70
9	Атқа -3	14	84
10	Атта -3	2	86
11	Аттан -3	1	87
12	Аттай -3	1	88

13	Атты-3	7	95
14	Аттың-3	10	105
15	Айғыр -3	1	106
16	Айғырды -3	2	108
17	Айғырдың -3	1	109
18	Айғыры -3	2	110
19	Байтал-3	4	114
20	Байталлыға-3	1	115
21	Байталын -3	1	116
22	Бедеу-3	3	119
23	Бедеуден -3	1	120
24	Бедеумен -3	1	121
25	Бийе -3	1	121
26	Бийеде -3	1	123
27	Бийеден -3	2	125
28	Буұданман -3	1	126
29	Ғуан-3	1	127
30	Жылқы -3	2	129
31	Жылқыдағы -3	1	130
32	Жылқыға -3	1	131
33	Жылқылы -3	1	132
34	Жылқыны -3	1	133
35	Жорға -3	4	134
36	Қулын -3	2	135
37	қулындаған -3	1	136
38	Қулыннан -3	1	137
39	Қулының-3	1	138
40	Қуан -3	2	140
41	Тұлпар -3	3	143
42	Тұлпардың -3	2	144
43	Тұлпарға -3	1	145
44	Тұлпарман -3	1	146
45	Тай -3	7	153
46	Тайға -3	1	154
47	Тайы -3	2	156
48	Тайдан -3	1	157
49	Ябы -3	4	161
50	Ябыдай -3	1	162
51	Ябыны -3	1	163

Өзбек халқында ат шаруашылық, хожалық турмысы менен тығыз байланыссыз болғанлығы үшін атларға тийисли нақыл-мақаллар сақланып қалған. Ат-жигиттиң қанаты [6:307]. Ат сапарда билинер[6:312]. Ат орнын тай басар, ата орнын-ул [6:313]. Ат қуралы – қамшы, ийт- қуралы-таяқ [6:314].

Қарақалпақ халқы өз турмыс тиришилигинде ат күтими менен шұғылланғанлықтан мал шаруашылығы, соның ишинде жылқыға байланыссыз тил бирликлерин өнимли пайдаланған. Бүгинги күнде де халқымызда жылқышылық тарауы жақсы рауажланып атыр. Буну биз топлаган статистикалық мағлыұматлардан билиуимизге болады. Улыұма Қарақалпақстан Республикасы бойынша жылқы саны 2010-жылға келип 18,489 бас болса, 2015-жылы 20, 274 бас, 2018-жылы 23,028 бас болған. Демек, хәзирги ұақытта да халқымызда жылқыға деген қызығушылықтың, талаптың артып баратырғанлығының билиуимизге болады.

Мақаламыздың жуұмағында соны айтыу мүмкин, бизиң халқымыз жылқыны төрт түлик мал, көлик сыпатында пайдаланып, байлық сыпатында түсингениниң, миллий қәдирият, миллий мәнәуий түсинигинде төрт түлик мал деп қарағанының, халқымызда ерте ұақытларда да шаруышылық тарауының жақсы рауажланғанын, әсиресе жылқышылық тарауы хәм оған байланыссыз атамалардың халық дәстанларында, фольклорлық шығармаларда жақсы сақланып қалғанлығының гүұасы боламыз.

Әдебиетлар

1. Абдуллина А. Қазақ мифологиясындағы «жылқы» бейнеси. -Ақтөбе: 2008. 77-79-б.
2. Қарақалпақ фольклоры. 4 том. -Нөкис: 1978.
3. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. 1-4 том 1982, 1984, 1988, 1992.
4. Насыров Д., Доспанов О. Қарақалпақ тилиниң диалектологиялық сөзлиги. -Нөкис: 1983.
5. Пахратдинов Қ. Қарақалпақ тилинде шаруашылық лексикасы. Канд.дисс. -Нөкис: 1992. 24-29-б.
6. Хикматнома. Ўзбек мақолларининг изоҳли луғати. -Тошкент: 1990.

РЕЗЮМЕ

Мақола қарақалпақ тили мақол ва маталларыдағы чорвачилик лексикасини квантитатив-типологияк ұрганишға бағишланған, хусусан, бу мазкур отларни билдирувчи сўзлар мисолида ұрганилған.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается изучению квантитативно-типологических особенностей животноводческой лексики в пословицах и поговорках каракалпакского языка, и в частности слов, обозначающих название лошадей.

SUMMARY

The article is devoted to the study of quantitative-typological peculiarities of cattle-breeding vocabulary in proverbs and sayings of the Karakalpak language, the words denoting the names of horses, in particular.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ЕРТЕКЛЕРИНДЕГІ НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАРДЫ
ЛИНГВОМӘДЕНИЙ ҮЙРЕНИЎДИҢ АҲМИЙЕТИ

Ш.М.Кунназарова – ассистент оқытушы

Ташкент мамлекетлик аграр университети Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: лингвомаданият, антропоцентрик парадигма, урф-одат, нақл-матал, халқнинг ўзига хос хусусияти, халқ менталитети, тил ва маданият, миллийлик, инсоннинг рухан етуклиги, баркамол инсон.

Ключевые слова: лингвокультурология, антропоцентрический парадигма, традиция, пословицы, характерная для народа, национальный менталитет, язык и культура, национальность, зрелость человека, человеческая природа.

Key words: linguistics, anthropocentric paradigm, traditions, proverbs, characteristic for the people, people's mentality, language and culture nationality, man's maturity, human nature.

Дүнья тил билиминде антропоцентрал парадигма шеңберинде лингвомәдениетке тийисли илимий жұмыслар жарыққа шықпақта. Солар қатарына белгили бир халықтың қоршаған барлықты өзінше түсинуи, қабыл етиуи нәтижесиндегі үрп-әдет дәстүрлер, нақыл-мақаллар менен турақты бирликлер, метафораларда халықтың өзине тән миллийлиги сәуленгенлигин, олардың көркем шығарма тилинде берилиуин илимий көзқарастан бағалау, үйрениуді киргизуіге болады. Бұған мысал етип Ш.Н.Абдиназов [1], Э.Т.Төлөкова [8], Н.А.Акименко [2], Ф.Х.Тарасова [7], Е.Е.Юрков [9], О.И.Коурова [4], Т.А.Павлова [6], О.Г.Дубровская [3] хәм басқалардың жұмысларын айтсақ орынлы.

Қарақалпақ тилиндегі сөзлер қанша ұзақ тарихқа ийе болса, халық нақыл-мақаллары да сонша ұзақ тарихқа ийе. Нақыл-мақаллар - адамлардың күнделікли бир-бири менен пикир алысуында жиий қолланылатуғын, ұзақ ойды, сөзді қысқа, тужырымлы, көркем образлы етип беретугын мәніси кең, поэтикалық жақтан уйқасқан қатарлардан туратуғын халық дәре-тіушилигинин бир бөлігі. Ол адамлардың турмыс тәжірибесиниң айнасы есапланып, оны ел басқарған басшылар, сөз сөйлеген шешенлер өз сөзлеринде қолланып, керек жеринде нақылдың қурамына айырым сөзлерді қосып, байытып барған. Солай етип нақыл хәм мақаллардың ұсылайынша екінші бир вариантлары пайда болған. Усындай нақыл-мақаллар халық ауы-зеки дәретпелериниң барлық жанрларында бар екенли-ги дыққатқа ылайық. Мейли, ол дәстан болсын, халық қосықтары, айтыста болсын нақыл-мақаллар шығарма тилиниң көркемчилигин, тәсірчилигин асыруы менен бирге халықтың үрп-әдет, дәстүрлерин де өзінде жәмлеп миллий калоритти сәулендиреди. Сол сыяқлы қарақалпақ ертеклери тилинде де нақыл хәм мақаллар турмыс сынақларында жол көрсетиуши даналық сөзлер сыпатында айтылажақ ой-пикирдің көркем, тәсірли хәм образлы болуында белгили орынды ийелейди.

Нақыл-мақаллар - халықтың әсирлер дауаындағы өмир тәжірибеси. Онда халық дүньятанымының түр-ли көринислери – әдалат, зулымлық, хақ пенен нахақ арасындағы шегара, кеңпейиллик, мәртлик, адамгерши-лик хәм т.б. қысқа эстетикалық қатарлар арқалы билди-риледи. Хәр бир нақылда бир дүнья мәни бар. Оны сөй-леуши өз сөзиниң мәнили, тәсірли болуы ушын ғана қолланып қоймай, тыңлаушыны да ойландыруға, пи-кир жүритиуіге шақырады. Нақыллар инсан ой-пикир, санасының рауажланыуына, өмирде өз жолын дурыс таңлауға, зәрүр жағдайларда мәселениң шешимин та-быуға көмеклесетуғын халықтың ең мәнили сөзлериниң қаймағы есапланады.

Нақыл-мақаллар тематикалық жақтан бир неше түр-лерге бөлинип, билдиретуғын мәнилери де хәр қыйлы.

Оларда жәмийеттиң үлкен машқаласы менен жетискен-ликлеринен бақлап, жеке бир инсанның өмириндеги кишигирим өзгешеликлерге шекем, әдеп-икрамлылық қағыйдалары менен бирге, адамлар минез-құлқындағы хәр қыйлы белгилер, халық санасындағы миллийлиги-мизге тән дәстүрлер де өз көринисин тапқан. Биз бул мақаламызда нақыл-мақаллардың мазмунында бар болған ұсындай өзгешеликлерді сөз етемиз.

Нақыл-мақаллар - халықтың ауызеки сөйлеу тилинде қандай формада қолланылатуғын болса, ертеклер тилинде де сол қалпында жумсалған. Мысалы: Сөйтип Мейтин хан орнына хан болыпты. «Хәр ким кисиге гөр қазса, орнына өзи түседі» деген сол ұақытта да бар екен («Мейтин», 212-бет).

Ким де ким биреуіге жаманлық ойласа, ол өзиниң алдына келеди. «Биреудің басапағы өлсин деп тилек тилесе, өзиниң өгизи өледі деген ұсы. («Бай хәм хан-ды жеңген шопан», 141-бет).

Халқымыз жас әуладты инсанларға жақсылық ис-леуіге, егер жақсылық ислеу қолынан келмесе жа-манлық та ислеуіге, кисиге зыян жеткермеуіге өмири дауаында нәсиятлап, санасына сиңдирип, оларды халық мәпине жарайтуғын перзент етип тәрбиялауға хәрекет еткен. Бул да халқымыздың өзине тән перзент тәрбиясындағы дәстүри. Жоқарыда мысалларда мақал келтирилген болып, онда кисиге жаманлық ойлап оны әмелге асырмақшы болсаң, сол жаманлық ақыры өзіне қайтады деген мәни билдиреледи.

Нақыл-мақаллардың тексти айтыушы адамның сөз қолланылыуына қарай өзгерип барады яғнай транс-формация исленеди. Бунда тексттеги бир сөз түсип қалуы, орнына мәнилес басқасы қолланылыуы, яки текстке басқа сөзлер қосылуы мүмкин. Атап өткен жағдайлар тийкарында олардың вариантлары пайда болады. Мысалдағы мақал вариантының пайда бо-луында да ұсындай себептер бар: «Биреуіге гөр қаз-саң өзиң түсесен» деген соннан қалған екен дейди. («Жақсылық қылсаң өзіңе, жаманлық қылсаң өзіңе», 243-бет).

Ал, жаңа мен тандырға барсам, сизің хаялыңыз менен бурын барып өзи күйіп атыр екен. Хәзир мен оны көрип келдим. «Қазба түсерсең, жақпа писерсең» деген ұсы («Ақыллы бала», 148-бет).

Усы мақалдың синоними ретинде ертектің және бир жеринде мына нақыл жумсалады: Сөйтип данышпан адамның айтқан «жақсылық қылсаң өзіңе, жаманлық қылсаң өзіңе» деген сөзи дурыслыққа келипти. («Жақсылық қылсаң өзіңе, жаманлық қылсаң өзіңе», 243-бет).

Нақыл-мақалларда халықтың өзине тән өзгешелигин сәулендиретуғын миллий үрп-әдеттер хәм олардың халқымыз турмысында тутқан орны сөз етиледі. Олар арасында хәзирги күнде ұмытылып баратырған дәстүр